

הצדיק

דביר בר סלע

פתיחה

תנועת החסידות הייתה תנועה חברתית-רוחנית אשר הכניסה רוח חדשה ביהדות ואפשרה ליהודים רבים למצוא מזור ומשמעות רוחנית כנגד מצוקות וטרדות הזמן.

אחד היסודות המרכזיים שמשכו אחרי תנועה זו אנשים רבים היה העובדה שהחסידות הפכה את עיקר מטרתה של עבודת ה' מתיקון העולם לתיקונו וגאולתו של הפרט. בשינוי זה, יהודים רבים שבעבר לא היו חלק מהמרחב של חיי עבודת ה' ביום יום, ולרוב עבודת ה' שלהם הסתכמה במקרה הטוב בשמירה על מצוות מרכזיות בודדות, הפכו להיות חלק בלתי נפרד ממרחב זה. שינוי זה נעשה על ידי עקרון מרכזי בתפיסת החסידות, שנוסח בידי הבעל שם טוב, ונראה שהוא שאב זאת ממקורות קבליים שאמרו רעיון זה עוד לפניו: "קוב"ה לית אתר פנוי מיניה", או בניסוח אחר "מלא כל הארץ כבודו". עקרון זה אמר שהקב"ה אינו נמצא רק בתורה ובעשיית המצוות אלא בכל מרחבי החיים הפשוטים והיומיומים, אפילו אלה הגשמיים והשפלים ביותר, ואפילו בדברי עברה.⁷

בעקבות שינוי זה אנשים רבים החלו לעסוק ביתר שאת בעולמם הרוחני, שהתבטא גם במעשיהם היומיומים, כגון אכילה ושתייה, דיבור עם חבריהם,

⁷ להרחבה על עקרון זה ניתן לראות בעל שם טוב על התורה, פרשת בראשית, אות י. שם, פרשת נח, אות קנז. שם, ויקרא, פרשת קדושים, אות יב. מקור מים חיים, פרשת בראשית, הערה קכד. מאור עיניים, פרשת לך לך, ד"ה "לך לך". נעם אלימלך, פרשת תרומה, ד"ה "וזהו דרשו", וכן עוד תורות רבות.

עבודת המידות וכדומה.⁸ לפתע מרחב עבודת ה' כבר לא היה רק מרחב של אותה אליטה רבנית ולמדנית אלא הפך להיות שווה לכל נפש, עד כדי כך שישנם סיפורים על אנשים פשוטים בלי שום מעלות שכליות ורוחניות מיוחדות שתוארו כאנשים שיזכו לחיי העולם הבא.⁹

שינוי זה אינו השינוי היחידי שתנועת החסידות חוללה, ונראה ששינוי חשוב לא פחות התחולל בקרב שכבת ההנהגה.

בעבר הדמויות שעמדו בראש ההנהגה היהודית היו בדרך כלל מאותה אליטה רבנית למדנית, שעסקה אף בהנהגה ובניהול הקהילה וצרכיה אל מול השלטון הזר באותו מקום. אך נראה שהנהגה זאת היתה מנותקת מהעם, ועל אף העיסוק בצרכי הקהילה הבסיסיים כגון מזון, פרנסה, בריאות וכדומה, הייתה היררכיה ברורה בין המעמד הגבוה למעמד של פשוטי העם, שיצר פער ונתק בין היהודים הפשוטים והעממיים ובין השכבה הרבנית האליטיסטית. שכבה זו נתפסה כמייצגת את הממסד המנוכר, ואנשיה נתפסו כדמויות אפורות חסרות השראה.

אך לפתע, עם עליית החסידות, נצפו בנוף היהודי דמויות חדשות שהיוו אלטרנטיבה להנהגה רוחנית וגשמית, והן דמויות הצדיקים החסידיים. דמויות אלה משכו אחריהן קהל רב, עד כדי כך שהיה חשש לפירוק הקהילה היהודית והקמת כת חדשה בסגנון השבאות או הנצרות.

⁸ דוגמה לעבודת ה' דרך עבודות היום יום ניתן למצוא בכמה תורות חסידיות שבהן מוזכרת דמותו של חנוך, שם הוא מתואר כמי שהיה תופר מנעלים ובכל תפירה היה מייחד ייחודים. ראה לדוגמה בעל שם טוב על התורה פרשת בראשית, אות קעט; תולדות יעקב יוסף, וירא, ד"ה "עוד י"ל"; תולדות יעקב יוסף, ויצא, ד"ה "פן ג".

⁹ בעל שם טוב על התורה, פרשת בראשית, אות קפד. הבעל שם טוב מתבסס בתורה זאת על הסיפור המופיע בגמרא במסכת תענית כב ע"א: "אדהכי והכי אתו הנך תרי אתי. אמר ליה: הנך נמי בני עלמא דאתי נינהו. אזל לגבייהו. אמר להו: מאי עובדיכו? - אמרו ליה: אינשי בדוחי אנן, מבדחינן עציבי. אי נמי, כי חזינן בי תרי דאית להו תיגרא בהדיהו - טרחינן ועבדינן להו שלמא."

מה משך את המוני העם אחרי דמויות אלה, האם אפשר לאפיין את דמותם ואת תפקידם החברתי והרוחני?

במאמר זה אנסה לעמוד על אופיה של דמות הצדיק החסידי, ולהבין מה גרם לאנשים רבים להמשך אחריה. זאת על רקע תנועת השבתאות, כאשר אבחן את ההבדלים שבין דמות המנהיג של שבתי צבי ויעקב פרנק ובין דמות המנהיג של הבעש"ט, וכן על רקע אגרת הבעש"ט על עלייתו לשמים ומפגשו עם המשיח, שעשויה לעניות דעתי לשפוך אור על תפקידו של הצדיק החסידי כמנהיג.

כמו כן אשתמש בז'אנר הספרות האגדתית של החסידות, המכונה "הסיפור החסידי", ואנסה להראות דוגמאות חיות לדמותו של הצדיק החסידי אשר תאפשרנה לחוש את אופיה של דמות זאת באופן כמעט מוחשי, על פי אותן התרחשויות חיות שהתרחשו באותו זמן, ולא רק כדמות ערטילאית המתוארת על פי נוסחאות והגדרות קבועות וחדות.

עיון משווה בין שבתי צבי ופרנק לבעש"ט¹⁰

אחד מהגורמים החשובים ביותר שהשפיעו על עיצוב דמותו של הצדיק החסידי היה הרקע ההיסטורי של תנועת החסידות. בחלק הקודם ראינו את השפעת העולם הקבלי שעליו צמח וגדל הבעש"ט בעיצוב דמות הצדיק החסידי, וכעת נתמקד באחת התופעות המרכזיות שהשפיעו על העם היהודי

¹⁰ להרחבה על השוואה זאת ניתן לעיין במאמרו של מרטין בובר, ראשיתה של החסידות, מתוך: יהדות פולין, מחזור הרצאות פומביות של מורי האוניברסיטה העברית, י-ם, ת"ש, עמ' 25-39, שם בובר מרחיב בהשוואה מהיבטים רוחניים וחברתיים. כמו כן ניתן לעיין בפרק העוסק בהשוואה בין דמותו של הבעש"ט לזאת של יעקב פרנק בספרה של רחל אליאור, חירות על הלוחות, האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון תש"ס, עמ' 243-247.

בתקופה זו ועיצבה באופן משמעותי את דמות הצדיק החסידי, והיא תנועת השבתאות.

לכאורה ניתן למצוא קווי אופי דומים בין תנועת החסידות ובין תנועת השבתאות, ואכן היו אז רבים וטובים שקשרו בין התנועות, ועל כן אף נידו והחרימו כל מי שהשתייך לעדה החסידית.

בשתי תנועות אלו ניתנה מרכזיות רבה לכוונת הלב, ובראשן עמדו דמויות כריזמטיות בעלות שאר רוח. דמויות אלה לא היו דומות לדמויות ההנהגה הרבניות הקלאסיות, בעיקר בגלל שלא היו למדניות ובעלות שכל חריף. לרוב, מה שאפיין דמויות אלו היה מעשי מופתים מעוררי השראה אשר משכו אחריהם קהל רב של אנשים. דמויות אלו נתפסו כמערערות על הממסד ומציעות אלטרנטיבה רוחנית חדשה המאפשרת לתת עומק רוחני למציאות הגשמית היומיומית.¹¹ מה אם כן ההבדל בין תנועות אלו ובין המנהיגים שעמדו בראשן?

נראה שניתן לעמוד על כמה הבדלים המראים את השוני המהותי בין דמויות אלו ובין תפיסתן את דמות המנהיג.

ראשית, נראה שההבדל המרכזי היה באופי האישיותי שאפיין דמויות אלה. שבתי צבי¹² ויעקב פרנק¹³ התאפיינו באופי גאוותני ורוגז וראו את עצמם כמורמים מעם. תפיסה זו אפשרה להם לראות את עצמם כיחידים שמוסמכים לקבוע לציבור ההולך אחריהם מה ואיך ראוי לפעול במציאות. הדרכות

¹¹ להרחבה על הגורמים שהובילו להתפוררות מעמד ההנהגה הרבנית ועלייתה של ההנהגה החסידית כאלטרנטיבה לממסד, ראה רבינוביץ', רבי שמחה בונים מפשיסחא, הוצאת תבונה (בסיוע מוסד הרב קוק), תל אביב תש"ה, וכן שמעון דובנוב, תולדות החסידות, הוצאת דביר, 1967.

¹² להרחבה על חייו ודמותו של שבתי צבי ראה שלום גרשום, שבתי צבי והתנועה המשיחית בימי חייו, הוצאת עם עובד, תל אביב, 1974. וכן ראה פרופ' מאיר בלבן, לתולדות התנועה הפראנקית, תל אביב תרצ"ד.

¹³ להרחבה על חייו ודמותו של יעקב פרנק ראה לדברג, סוד הדעת, ראובן מס ירושלים תשס"ז, עמ' 59-60.

מעשיות אלו לרוב לא נבעו מתפיסה מסודרת בעלת קו מנחה הגיוני, אלא מתוך אופיו הקפריזי, באותו זמן נתון, של שבתי צבי או יעקב פרנק. לשם המחשה, ניתן לראות תורה שבה מתואר מפגש של הבעש"ט עם שבתי צבי, ובה שבתי צבי מתואר כבעל גאווה וכעס:

"פעם אחת ישן הבעש"ט, ובא שבתי צבי ימ"ש ופיתו אותו שישתמד ח"ו והשליך אותו בהשלכה גדולה עד שנפל לשאול תחתיות והציץ הבעש"ט מקום חנייתו וראה שהוא עם יש"ו על שולחן אחד שקוראים טאביל, ואמר שהבעש"ט אמר שהיה בו ניצוץ משיח אלא שתפסו הס"מ במצודתו ר"ל, ושמע מהבעש"ט המעשה איך היה הנפילה שלו על ידי גדלות וכעס. ואני מתרשל לכתוב אפשר שאכתוב כדי שידעו איך עמוק והוא הגאווה ולא גבוה."¹⁴

בתורה זו שבתי צבי מתואר כנופל למקומו של יש"ו הנוצרי, דבר שנראה מוזר בהתחשב בכך ששבתי צבי התאסלם ולא התנצר, אלא שמעיון בכתבים שבתאיים נראה ששבתי צבי מתואר בדמותו של יש"ו המזוהה שם כקליפה של המשיחיות, ובכך בעצם רוצים לומר ששבתי צבי הוא דמותו של המשיח. בסיפור זה נראה ששבתי צבי ניסה לתקן את אותה קליפת משיחיות אך לא הצליח, וחוסר הצלחה זה נבע, כפי שמתאר הבעש"ט, מהיותו בעל גאווה וכעס.

אם נעיין במכתב ששלח שבתי צבי למאמיניו לאחר שהמיר דתו והתאסלם, נוכל לחוש ביסוד הגאווה ביתר שאת:

"דעו אחי ובני ידידי שהשגתי הרבה להכיר ברור מאד שהאמיתי שרק אני מכיר אותו זה כמה דורות ושעשיתי הרבה הרבה עבורו... והרמב"ם ז"ל שהיה מסדר לא יחליף האל ולא ימיר דתו לעולמים לזולתו טעה

¹⁴ שבתי הבעש"ט, פקסמיליא של כתב יד יחידאי, מהדורת מונדשיין י-ם תשמ"ב, עמ' 172.

טעות גמור, הואיל ולא הכיר את אלוהי האמת הלא הוא אלהי שבתי

צבי,¹⁵

בתיאור זה אנו נחשפים לגורם נוסף והוא המרת דתו של שבתי צבי, ובכך אנו מוצאים הבדל נוסף בין דמותו ובין דמותו של הבעש"ט. שבתי צבי ניתק את עצמו מהרצף המסורתי של עם ישראל, ונראה שניתוק זה יצר שבר בקרב חלק ניכר ממאמיניו. במכתב זה אנו רואים ששבתי צבי מדגיש את עצמו, את מעמדו ואת קרבתו הבלתי אמצעית לקב"ה, תוך כדי זלזול בשרשרת הדורות היהודית ובדמויות מרכזיות בה.

כמו כן, התנהגותו של שבתי צבי הושפעה רבות מתפיסתו את עצמו כמשיח ה', עד כדי תפיסה של ה' כחברו. בעקבות זאת ניתן לראות אותו מרשה לעצמו להגות את שם ה' המפורש למורת רוחם של רבני ואנשי הקהילה היהודית, וכן הוא משנה את תאריכי החגים ובוחר לעשות בהם כרצונו. חמורה מכל אלה היא העובדה שהוא הרשה לעצמו לעבור על איסורי תורה מפורשים ללא חשש. מעשים אלה נעשו מתוך תפיסה המזהה את הרצון הא-לוהי עם רצונו שלו, ולכן אין שום סמכות או גורם חיצוני שיכול להגביל ולמנוע את מימוש רצונו. תפיסה כזאת ממקדת כוח רב בידי של איש אחד, אשר נאמן רק לעצמו ולרצונותיו הקפריזיים, ללא התחשבות ברצף הדורות ובציבור מאמיניו ההולכים אחריו.

בדומה לשבתי צבי, יעקב פרנק שהיה ממשיכו ראה את עצמו כמשיח האחרון, המכונה בשם "שוער האלוהים", כפי שמתואר בספר "דברי האדון"¹⁶ האוסף דברים שאמר יעקב פרנק למאמיניו:

¹⁵ מכתב זה נכלל בקובץ תעודות שבתי שהיה בידי ר' שאול אמארייליו, ונתפרסם ע"י בנו לראשונה בכתב העת ספונות ה' (תשכ"א), עמ' רס"ו-רס"ח. וכן ראה ליבס, סוד האמונה השבתאית, תשנ"ה, עמ' 20-34.

"בלעדי לא יוכל איש לקרב ולא להכנס לפני האלוהים. אכניס אליו כל מי שארצה להכניסו, ומי שלא ארצה בו לא יכנס...אני הוא השוער האלוהי."¹⁷

"הרי שמעתם מפי עוד בשנת 1756 שהנני "שוערו של אלוהים" וכשהגעתי לאיוואניה בשנת 59 אמרתי שאראה לכם את האלוהים. מכאן היה עליכם להבין שלי הכוח ולי השלטון ושאלוהים בחר בי. לכן צריך היה להאחז בי חזק ולהישמע לי בכל."

בתיאורים אלה אנו יכולים שוב לשים לב להעצמת דמותו של אדם יחידי השולט במרחב עבודת וקרבנות ה', הקובע מי יבוא ומי יצא, כאשר הוא בעל השליטה היחיד – דבר אשר מעצים את דמותו ונותן לה כוח ומעמד רב על פני שאר החברה.

בדומה לשבתי צבי, אף דמותו של פרנק הייתה דמות דומיננטית בעלת כריזמה ובטחון עצמי רב, וכאשר נפגש עם חברי כת שבתאית שהתפעלו מדמותו, אלה דחקו בו להצטרף לכת השבתאית ולשמש בה כמנהיג. בכך הם העצימו את תפיסתו העצמית כדמות ייחודית, עד כדי אמון מלא בהיותו המשיח ונסיון לשכנע בכך אנשים נוספים בפומבי.

בנוסף, בשלב זה של התפתחות השבתאות והפרנקיזם, יעקב פרנק כבר לא חשש לעשות מעשים פומביים, בניגוד למאמיני השבתאות שקדמו לו. בשנת 1756 יעקב פרנק החל להסתובב בפולין על מנת להפיץ את משיחתו, הוא נסע במרכבה מפוארת עם פמליה מכובדת בין העיירות, עד אשר אירע מקרה

¹⁶ ספר זה נשמר בעותק יחידי בשפה הפולנית ותורגם ע"י פאניה שלום מכתב יד קראקוב, מהדורת ביינים, צילום כתב היד באחריות פרופ' רחל אליאור ופרופ' יהודה ליבס י-ם תשנ"ז, אוסף גרשום שלום ספריה הלאומית גבעת רם ירושלים.

¹⁷ דברי האדון, קטע 955.

שעורר זעזוע גדול בקרב החברה היהודית.¹⁸ על אף זעזוע עמוק זה נראה שיעקב פרנק לא טרח להכחיש ולהסתיר את הדברים, כפי שמשקף מהדברים הבאים:

ראיתם בעינכם כי בזמן שהייתי בפעם הראשונה בפולין, עשיתי הכל בגלוי, אף כי אמרתם כי צוויתם להסתיר דרכיכם אך אני אמרתי אדרבא! יראו וידעו, העולם כולו! אם רע הדבר יחוסל במהירות אך אם טובה היא האמונה מי יוכל לה? וכשבאתי אל לאנצקורון ומצאתיכם שרים שירים מאחורי חלונות מוגפים בלילה, יצאתי ופתחתי את החלונות למען ישמעו. אם כי הייתי בכלא, לא התחשבתי בזה.¹⁹

בדומה לשבתי צבי, אף יעקב פרנק ראה את רצונו כמשקף את הרצון האלוהי, וממילא ראה בסיוע מאמיניו לממש את מאווי ורצונותיו חובה דתית לממש את רצון האל, אף אם זה כרוך בתשלום מחיר אישי יקר. תפיסתו של יעקב פרנק הייתה שהחוקים והמצוות קשורים במוות ובאלוהי השקר. לטענתו, על מנת לאפשר את התגלות "אלוהי האמת" השונה מכל תפיסה דתית ומכל גישה ארצית, יש לקעקע כל תפיסה דתית וערכית, ולשבור את ההרגלים הנורמטיביים שעליהם מושתתת החברה. בעיניו, כל התפיסות המבחינות והמגדירות היוצרות הבדלים בין דתות ועמים ובין מעשים טובים לרעים, כל תפקידן הוא למעט את כוחותיו של האדם על מנת שיהיה כפוף למוות, לחולשה ולקטנות הדעת, ועל כן יש צורך להשתחרר מהם.

¹⁸ המקרה המדובר הוא טקס שבתאי שכלל בתוכו ריקודים ומעשים מיניים בבית בעיירה לנצקורון שבפולין, בשערים ודלתות נעולים ובחלונות מוגפים, אך נראה שאחד מאנשי העיירה נחשף לטקס זה באקראי ופנה לשלטונות שפרצו באחד הערבים בעיצומו של טקס שבתאי שהוביל למאסר של חלק מהמשתתפים וכן של יעקב פרנק שבהמשך שוחרר עקב אזרחותו התורכית.

¹⁹ דברי האדון, קטע 1312.

תפיסה זו שמה את האדם ורצונותיו במרכז, ושואפת לכך שהאדם יהיה השליט והריבון על חייו וסביבתו, ואף על בוראו:

אלוהי האמת לא יוכל להתגלות בעולם הזה כפי עצמותו כי כל העולם מקולקל ושום דבר אשר בו אין בו קיום. לכן אמר איוב "מבשרי אחזה אלוה" מכיוון ולבשרו אין קיום, אני למד מזה שאין זה האל הקיים ועלינו לעבוד ולעמול כדי שנגיע מדריגת האדם השלם כפי שכתוב "נעשה את האדם" רק אז נזכה להתגלות אלוהי האמת ולתשומת לבו ורק אז נגיע לחיי העולם הבא.²⁰

בבואי לפולין קראתי לכל החוקים והמצוות בשמות מכוערים... כי כל החוקים וכל התפילות היו רק מצד המוות כפי שכתוב אצלכם במפורש: "אדם כי ימות באוהל", צריך להיהרג על התורה, צריך להתענות על החוקים עד שימות.²¹

בדברים אלה אנו עדים לתפיסה רדיקלית שבה האדם מחליף את דמות האל, והשיח עובר משיח של מעשים רעים או טובים, ערכיים או לא ערכיים, אשר נקשרים בחיים המובילים למוות כניעה וכפיפות האדם, לשיח בו רצונותיו של האדם הם המעשיות הראויים אשר הופכים אותו לאדם השלם בעל חיי הנצח. לסיום הצגת דמותו של יעקב פרנק, ראוי להדגיש את טיב היחסים בינו ובין מאמיניו. בין יעקב פרנק למאמיניו נרקמה מערכת יחסים תלותית, שבה מאמיניו נקראו לציית בצורה מוחלטת לדמות המנהיג החזקה והתובענית, המתאפיינת בעריצות, יכולת התעמרות וציפיות רבות אשר נבעו כתוצאה מתפיסתו של יעקב פרנק את עצמו כמשיח בעל סמכות אלוהית, היכול לכפות יחסים אלה על מאמיניו:

יעקב הוא האל החי האמיתי והחי יחיה לעולמים. וכל אלה שהאמונה קבועה בלבם **מחויבים** להאמין תמיד ולשאת בלבותיהם את זאת שרק יעקב הוא האל האמיתי והחי. וכל אלה שמאמינים בעזרתו הקדושה, כל אלה יושעו בעזרתו.

²⁰ דברי האדון, קטע 322.

²¹ דברי האדון, קטע 513.

אם נסכם את דמות המנהיג כפי שמשקף מדמותם של שבתי צבי ויעקב פרנק, ניתן לומר שהנהגתם הייתה מאופיינת בעריצות, וביחסי שליטה על מאמיניהם מבלי להתחשב בטובתם, כאשר הדבר היחיד שעמד לנגד עיניהם היה מילוי רצונם ומאוויהם. דמותם הייתה גאוותנית, מייחסת לעצמה כוחות וסמכות אלוהית, עד כדי תפיסתם כמחליפי אלוהים עצמו בעולם הזה. שאיפתם היתה לשבור את המסגרות ולא להוות המשך לרצף הדורות היהודי, ובכך הוסיפו על הריחוק המובנה שהיה ביחסיהם עם מאמיניהם.

כאשר הבעל שם טוב בא להעמיד את דמות הצדיק המנהיג ויעודו, נראה ברור מאילו שהוא הציב דמות זאת אל מול דמות המנהיג של שבתי צבי ויעקב פרנק.

בכמה תורות נראה שהבעש"ט הזכיר במפורש את שבתי צבי או יעקב פרנק כדמויות שהיה בהן ניצוץ משיחי אך הן נפלו אל הקליפות בשל גאותם וכעסן,²² ועל כן נראה שהבין שעליו להציג דמות שונה של מנהיג.²³

הבעש"ט הבין שהבעיה בתפיסתם של שבתי צבי ויעקב פרנק אינה נעוצה בדמותם, אלא בנקודת המוצא הבעייתית שלהם, והיא העצמת מקומה של דמות אחת משיחית ייחודית, והבאתה לידי עמדת כוח המאפשרת לה להתוות דרך לשאר האנשים גם על חשבון חירותם וצרכיהם.

המשיח השבתאי לא ראה את עצמו מחויב לחברה ולתיקונה אלא אך ורק לרצונו והעצמת אישיותו. כאשר הדבר היחידי שעניין את המשיח השבתאי היה הוא עצמו, הוא לא היה יכול לראות באחר ובצרכיו עניין מיוחד; כל שאנשים אלה היו בשבילו היה נוף שעל הרקע שלו יוכל לצמוח ולזכות

²² ראו סיפור זה המובא משבחי הבעש"ט (הערה 4) המופיע בתחילת חלק זה.

²³ כמו כן ראוי לציין שהבעש"ט חי באותה תקופה בה יעקב פרנק חי והיה מודע מאד למעשיו ותפיסתו הרוחנית ובכמה תורות מתוארות אף התמודדויות שהיו לבעש"ט עם כת השבתאים והפרנקיסטים ועם תפיסותיהם, לדוג' ראו ספר השיחות- תרצ"ו, אוצר החסידים קה"ת תשמ"ט, עמ' 140, אור המאיר, לתולדות רבי מאיר מפרעמישליין, תרפ"ן, עמ' ג' ע"ב- ד' ע"א.

להשראה רוחנית, וכן להגשים את רצונותיו ומטרותיו האישיות, מתוך תפיסה שרק הוא "השוער האלוהי" ועל כן רק הוא יכול באמת לדבוק באלוהי האמת, בניגוד לשאר האנשים הפשוטים שלהם אין תקווה אלא לדבוק בו. דמות כזאת של משיח אינה יכולה להביא מזור וגאולה לסובבים אותה, וכל דרכה נעשית רק ברמיסת החברה ובפירוקה. המשיח השבטאי מציע גאולה מדומה לשומעיו, בעוד בפועל הוא יוצר סביבו חברה שרק משועבדת למנהיג שאינו מחויב לטובתה ולגאולתה, הן במישור הרוחני והן במישור הגשמי. מעניין כי החטאים שמקובל לזהות עם הכעס והגאווה הם עבודה זרה וניאוף, שתי עבירות שהיו מצויות מאד בקרב כתותיהם של השבטאים והפרנקיסטים. שתי עבירות אלו התאפיינו בפגיעה בחברה; הן במישור המשפחתי וביצירת סכסוכים על ידי מעשי ניאוף בין אנשים נשואים, והן על ידי הכעס שהתבטא בעיקר בעזיבת המסורת, שינוי דת ועשיית עבירות להכעיס כנגד הקהילה היהודית, אשר עוררו ויכוחים ומריבות רבות.

על כן, כאשר הבעש"ט בא להציב אלטרנטיבה לדמות המנהיג, הוא הבין שעליו לייצר דמות שקווי האופי המרכזיים שלה יהיו ענווה, דאגה ואכפתיות לזולת, מתוך הבנה שכל תפקידו של המנהיג הוא להיטיב ולקדם את הסובבים אותו, ובניגוד למנהיג השבטאי – אף אם זה בא על חשבוננו ועל מעמדו הרוחני, עד כדי ירידה למקומות שפלים ומסוכנים.

כי נפש הצדיק יורד לגיהנם להעלות נפשות הרשעים, ויש רשעים שם וכו', ודפח"ח. ואני כתבתי שיש דוגמתו בעולם הזה, על ידי חסרון הצדיק מתחבר עמו להעלות... והעולה מכל זה, **כי גם הצדיק, תואר ישראל, יורד לגיהנם בעולם הזה**, שנזדמן לו איזה חסרון כדי שיוכל להתחבר עם המוני עם תואר יעקב, ולהעלותו בסוד (שמואל א ב ו) מוריד שאול ויעל וכו'.²⁴

²⁴ צפנת פענח שמות פרשת שמות ד"ה "אמנם להבין"

על פי תפיסתו של הבעש"ט, הכוחות הרוחניים שאותם קיבל הצדיק החסידי ניתנו לו, בדומה לתפיסה הקבלית, כדי להוריד שפע לעולם ולקשר בין עליונים לתחתונים. על כן, בשונה מתפיסת המקובלים, אין עליו להתבודד מהחברה ולעסוק כל היום בייחודים ובמעשים שיקרבו אותו אל ה', אלא מוטלת עליו האחריות להשתמש בכוחות אלה כדי להעלות ולקדם את החברה במעלות הרוחניות.²⁵

יתרה מזאת, בניגוד לשבתי צבי ויעקב פרנק שהעצימו והגדילו את מעמדם האישי, הצדיק החסידי מתאפיין בביטולו העצמי ותפיסת אישיותו כעפר ואפר בפני ה', ועל ידי שמבטל ומפנה מעצמיותו את רצונותיו האישיים, זוכה שרצונו יתמלא ברצון ה' ודרכו הקב"ה יופיע את רצונו בעולם וישפיע טוב.²⁶

וזהו פי' עיני ה' אל צדיקים [תהלים לד, טז]. פי' כדמיון הבן שעושה מעשה נערו, מביא את השכל של אביו לתוך המעשים האלה, כך הצדיקים עושים כביכול להקב"ה כדמות שכלם, שהוא ית' חושב מה שהם חושבין. אם חושבים באהבה מביאים את הקב"ה לעולם האהבה. כמ"ש בזוהר מלך אסור ברהטים. בריהי מוחין. וזהו פירש צמצם שכינתו בין שני בדי ארון. פי' כנפי ריאה השכינה, והקב"ה שורה כמו שהוא מחשב, ועין נקרא השכל, והשכל הוא ביד הצדיקים. **אבל היאך זוכים למדרגה זו, בחשבם שהם עפר ואינם יכולים לעשות**

²⁵ לשם המחשה ראה צפנת פענח שמות, יתרו ד"ה דנודע. הרחבה של רעיון זה תעשה בחלק הבא של המאמר דרך תיאור מפגשו של הבעש"ט עם המשיח.

²⁶ תפיסה זאת עלולה להיות מסוכנת אף היא בכך שבסופו של דבר היא מזהה את הרצון האלוהי עם רצונו של הצדיק, אך נראה שיש הבדל גדול בינה לבין תפיסת המנהיג השבתאי והוא, שאצל המנהיג השבתאי הרצון האנושי מכפיף אליו את הרצון האלוהי ובכך הופך את האנושי לאלוהי, בעוד אצל המנהיג החסידי, הרצון האנושי כפוף לרצון האלוהי ובכך מאפשר לרצון האנושי להתפך מאנושי לאלוקי, האלוקי מופיע במקום האנושי.

שום מעשה בלי כחו של הקב"ה. נמצא מה שהוא עושה עושה זאת

הקב"ה, שאם לא הוא אינו יכול לעשות כלום.²⁷

בנוסף, הבעש"ט, בניגוד לשבתי צבי ויעקב פרנק, ראה אצל כל אדם מישראל יכולת להשפיע בעולמות העליונים, להתקרב אל ה' ולקרב את הגאולה. לשיטתו, דווקא היהודי הפשוט שמקפיד על מצוות קלות בצורה אדוקה, כאשר רוב היום הוא עסוק בטרדותיו, הוא זה שעשוי לעשות רעש גדול בשמים ולהשפיע על העולמות העליונים. תפיסתו של הבעש"ט מבוססת על העקרון שהזכרנו בהקדמה למאמרנו, והוא "לית אתר פנוי מיניה". הקב"ה שורה בכל, וממילא יש אפיק המחבר בין כל נברא לקב"ה, ויש בכוחו להנכיח בצורה ממשית את הקב"ה בחייו, ובכך לתקן עצמו ואת המציאות.

כאשר כל אדם מסוגל להשפיע על העליונים ולהתקרב אל ה', דמותו של הצדיק מקבלת פרופורציות, והצדיק מפנים בתוכו את יסוד הענווה, שמונעת ממנו לראות את עצמו כמורם מעם. יתרה מזאת, הבעש"ט אף רואה את עצמו כאחראי על מעשה העברה של אדם אחר לא פחות ממי שעשה אותו, וזאת מתוך תפיסה כי כאשר האחר אינו מתוקן – גם האדם בעל המעלות הרוחניות הגבוהות ביותר אינו מתוקן, ויש לו חלק בחטא שהופיע במעשי חברו.

ול"נ לפרש והמטים עקלקלותם יוליכם ה' את פועלי האון וגו', דשמעתי ממורי, כל שיש בידו למחות וכו', כי כללות העולם הם אחדות אחת קומה שלימה, זה ראש וזה עין וזה רגל, וכאשר אדם חוטא [חטא] אחד יש בשלומי ישראל גם כן שמץ מנהו, וכאשר יהי' מוחק ומוחה מה שבידו לשוב אליו, אז בעל כרחו ישוב האדם ההוא גם כן וכו', ודברי פי חכם חן.²⁸

²⁷ מגיד דבריו ליעקב, מהדורת ש"ץ, סימן א, עמ' 11-12

²⁸ כתונת פסים ויקרא פרשת מצורע. במקומות אחרים הבעש"ט אף הרחיב עקרון זה המכונה "עקרון המראה", ויצר בעזרתו מודל תיקון שבתשתיתו עומדת האחריות כלפי הזולת, וזיהוי הרע אותו אני רואה באחר כקיים גם בתוכי, ולקייח אחריות על תיקונו. בכך הבעש"ט העביר את רעיון הדאגה לזולת ולקייח האחריות על החברה

נראה שיסוד זה של הענווה וההתרחקות מהגאווה היה יסודי מאין כמותו בדמות המנהיג כפי שתפס אותה הבעש"ט, עד כדי כך שלפני מותו הזכיר את הגאווה כדבר העלול להפיל אותו ממדרגתו:

מרן ריב"ש טוב בעת שנסתלק מן העולם בקש: א-להי! אל תבואיני רגל גאווה, וכן מרן האר"י אמר כך קודם מותו... לא נדחה אלישע 'אחר' לשאול אלא על ידי גאווה, לא יצאה הכת הארורה והארור ימ"ש מן הדת, אלא על ידי הגאווה והכעס ולהשתרר על זולתו. כי באמת היה לו נשמה גבוהה, אלא שעל ידי הגאווה נדחה לאבי אבות הטומאה.²⁹

אם כן, נראה שעל רקע דמויותיהם של שבתי צבי ויעקב פרנק, שעמם ועם כיתותיהם התמודד הבעש"ט עוד בחייו, המאפיין המרכזי שעליו ניתן לעמוד בדמות המנהיג החסידי הוא היותו דמות ענוותנית, אשר אינה מתנשאת ומשתמשת במעמדה כדי להשיג את מטרותיה ורצונותיה הרוחניים והגשמיים, אלא פועלת בעזרת כוחותיה רק למען החברה.

קווי אופי לדמותו של הצדיק החסידי על פי אגרת הבעש"ט

הבעש"ט אמר תורות רבות, אך כמעט שום דבר לא נשמר לנו מכתביו, וכל התורות שנאמרו בשמו מובאות דרך תלמידיו. רק כתבים מעטים שלו נשתמרו, וביניהם אגרת אחת שמקובל ליחסה לבעל שם טוב, ובה הוא מתאר בפני גיסו, ר' אברהם גרשון מקיטוב, את עליית נשמתו לשמים ומפגשו עם המשיח.

אגרת זאת חשובה בשל היותה כמעט המקור היחיד שנכתב בידי הבעש"ט בעצמו, ועל כן הרעיונות שניתן לזקק ממנה הן בעלות אמינות רבה. אך

מרעיון השייך רק למנהיג, לרעיון המונכח בהווית היומיום של כל אדם ואדם בישראל. ראה בהרחבה במאמרו של זיו גורן בקובץ זה.

²⁹ נתיב מצוותיך (קאמרנה), הקדמה. כמו כן ראו גם בעל שם טוב על התורה ויקרא, אחרי אות ה' וו', וכן רוב התורות על פרשת מצורע שם הבעש"ט עוסק רבות בגנותה של מידת הגאווה.

חשיבותה של אגרת זו אף גדולה לאין ערוך, וזאת בשל תוכנה הייחודי שמאפשר לא רק לזהות יסודות פשוטים בתפיסתו של הבעש"ט, אלא גם יסודות מרכזיים וחשובים בתפיסתו הרוחנית ככלל, ובדימויו העצמי של הבעש"ט כמנהיג בפרט.

אגרת זאת ארוכה יחסית, אך בכל זאת נביא אותה כאן במלואה, תוך חלוקתה לשלושה חלקים כדי להקל את העיון בתוכנה, בניסיון לזקק את הרעיונות המרכזיים העולים ממנה, תוך זיקה לנושא מאמרנו.

בר"ה שנת תק"ז עשיתי השבעת עליית הנשמה כידוע לך, וראיתי דברים נפלאים במראה מה שלא ראיתי עד הנה מיום עמדי על דעתי, ואשר ראיתי ולמדתי <בעלותי> [בהעלותי] לשם בלתי אפשרי לספר ולדבר אפי' פה אל פה, אך בחזירתי לג"ע התחתון וראיתי כמה נשמות החיים והמתים, הידועים לי ושאינם ידועים לי, בלי שיעור ומספר, ברצוא ושוב, לעלות מעולם לעולם דרך העמוד הידוע ליודעי חן, בשמחה רבה וגדולה אשר ילאה הפה לספר וכבד אוזן הגשמי משמוע, וגם רשעים רבים חזרו בתשובה ונמחל להם עונותיהם, באשר שהי' עת רצון גדול שגם בעיני יפלא מאד שכמה וכמה נתקבלו בתשובה, שגם אתה ידעת אותם, והיה ביניהם ג"כ שמחה רבה עד מאד ועלו ג"כ בעליות הנ"ל. וכולם כאחד בקשו ממני <והפצירו> [והרצו] בי עד בוש באמרם, לרום מעלת כבוד תורתך חננך ד' בבינה יתירה להשיג ולדעת מענינים האלה, עמנו תעלה להיות לנו לעזר ולסעד. ומחמת השמחה הגדולה שראיתי ביניהם, אמרתי לעלות עמהם. וראיתי במראה כי הס"א עלה לקטרג בשמחה גדולה אשר לא היה כמוהו, ופעל פעולותיו גזירות שמד על כמה נפשות שיהרגו במיתות משונות, ואחזתני פלצות ומסרתי ממש נפשי, ובקשתי ממורי ורבי שלי שילך עמי, כי סכנה גדולה לילך ולעלות לעולמות העליונים, כי מיום היותי על עמדי לא עליתי בעליות גדולות כמוהו

ועליתי מדריגה אחר מדריגה, עד שנכנסתי להיכל משיח ששם לומד משיח תורה עם כל התנאים והצדיקים וגם עם שבעה רועים, ושם ראיתי שמחה גדולה עד מאד, ואיני יודע לשמחה זו מה הוא עושה, והייתי סובר שהשמחה הזו ח"ו על פטירתי מהעוה"ז, והודיעו לי אח"כ שאיני נפטר עדיין כי הנאה להם למעלה כשאני מיוחד יחודים למטה ע"י

<תורתם> [תורותיהם] הקדושה, אבל מהות השמחה איני יודע עד היום הזה.

כבר בפתיחת האגרת אנו עדים לשינוי בעלייה זאת משאר עליותיו של הבעש"ט השמימה. בעת תחילת חזרתו של הבעש"ט אל העולמות התחתונים, הוא נקרא לשוב אל השמים על מנת לעזור בתיקונן של דמויות בעולם העליון. כבר כאן אנו עשויים לראות כי הבעש"ט לא היה עסוק רק בעולמו שלו, ואף בעת היותו בחוויה רוחנית אדירה ראה את עצמו כמי שמוטל עליו לסייע לאחר. יתרה מזאת, הבעש"ט מתאר כי הוא סיכן את נפשו על מנת לעלות לעולמות עליונים שעדיין לא ביקר בהם, וזאת כדי להתמודד עם גזרות השמד של השטן.

בעלותו למעלה הגיע עד להיכלו של משיח, שם ראה צדיקים רבים מדורות שונים, ואף את "שבעת הרועים" כאשר כולם מלאים שמחה. הבעש"ט, שזה עתה שמע על גזירות השמד, הבין שכנראה הגאולה קרבה ועל כן אין הם דואגים מגזירות השמד, ולכן פנה אל המשיח כדי לדעת מתי הוא יבוא ויגאל את עם ישראל מגלותו וצרותיו.

עוד לפני שנעבור לתשובתו של המשיח, יש לשים לב שהצדיקים בעולמות העליונים שמחים מאד מהייחודים שהבעש"ט עושה בעולמות התחתונים, ואף מדגישים שלכן הבעש"ט עדיין לא נפטר מן העולם. בהמשך נצטרך לתת את הדעת מהם בדיוק אותם ייחודים, ואיך הם נקשרים לדרך התיקון שאותה אמור הבעש"ט להנחיל לקהל חסידיו ולעולם כולו.

ושאלתי את פי משיח, אימת אתי מר, והשיב לי, [בנוסח כתב היד: ועלה בדעתי לשאול אותו אפשר מחמת הכנת ביאתו הטובה זאת השמחה והחדוה ואימתי אתי מר והיה תשובתו הרמ' לא אפשר לגלות כי אם בזאת תדע]. בזאת תדע, בעת שיתפרסם למודך ויתגלה בעולם ויפוצו מעיינותיך חוצה מה שלמדתי אותך והשגת, ויוכלו גם המה לעשות יחודים ועליות כמון, ואז יכלו כל הקליפות ויהיה עת רצון וישועה. ותמהתי ע"ז, והי' לי צער גדול באריכות הזמן כל כך מתי זה אפשר להיות. אך ממה שלמדתי בהיותי שם שלשה דברים סגולות ושלשה שמות הקדושים, והם בנקל ללמוד ולפרש, ונתקרב דעתי, וחשבת

אפשר שע"ז יוכלו גם אנשי גילי לבוא למדרגה ובחינה כמותי, דהיינו בהיותם יכולים לעלויות נשמות וילמדו וישיגו כמו אני. ולא נתנה רשות כל ימי חיי לגלות זאת. ובקשתי עבורך ללמד אותך ולא הורשיתי כלל, ומושבע ועומד אני על זה.

תשובתו של המשיח מפתיעה בכמה מישורים. ראשית, התפיסה הקלאסית היא שהגאולה תלויה בגורם חיצוני, והוא ביאת המשיח עצמו שיבוא ויגאל את המציאות מפגמיה וצרותיה; ואילו כאן המשיח אומר שהגאולה תלויה בהפצה ומימוש של השגותיו ותורתו של הבעש"ט בקרב הציבור הרחב, ורק כאשר אלה יתבצעו הוא יגיע. הגאולה תבוא מלמטה למעלה ולא מלמעלה למטה. שנית, תשובה זאת מפתיעה מכיוון שהשגות אלה הן נחלתם של יחידי סגולה, שמשיגים אותן רק אחרי מאמץ רב והשראה רוחנית מלמעלה, ואם כן איך יוכלו המוני העם הפשוטים להבין עניינים נשגבים אלה? יתרה מזאת, אף אם ניתן היה ללמד השגות עליונות אלה את כלל הציבור, בהמשך דבריו אין המשיח מאפשר לבעל שם טוב להפיץ את התורה העמוקה שאותה למד בעולמות העליונים ובהיכלו של משיח; אם כן, איך תורתו והשגותיו תוכלנה להפוך לנחלתם של הכלל?

כדי להבין את תשובתו של המשיח בצורה טובה יותר עלינו להמשיך לעיין בחלקה האחרון של האגרת.

אך זאת אני מודיעך והשם יהיה בעזרך לנכח ה' דרכך ואל יליזו, [ובפרט בארץ הקדושה], בעת תפלתך ולימודך וכל דיבור ודיבור ומוצא שפתיך תכוין לייחד שם, כי בכל אות ואות יש עולמות ונשמות ואלהות, ועולים ומתקשרים ומתייחדים זה עם זה, ואח"כ מתקשרים ומתייחדים האותיות <ונעשה> [ונעשים] תיבה ומתייחדים יחוד אמיתי באלהות, ותכלול נשמתך עמהם בכל בחינה ובחינה מהנ"ל, ומתייחדים כל העולמות כאחד ועולים, <ונעשה> [ונעשים] שמחה ותענוג גדול לאין שיעור, בהבינך בשמחת חתן וכלה בקטנות וגשמיות, וכ"ש במעלה העליונה כזאת. ובודאי ה' יהיה בעזרך ובכל אשר תפנה תצליח ותשכיל, תן לחכם ויחכם עוד... וגם התפללתי שם על מה עשה ד' ככה ומה חרי

האף הגדול הזה על אשר נמסר לס"א כמה נפשות מישראל להריגה ומהם כמה נפשות שנשתמדו ואח"כ נהרגו ונתנו לי רשות לשאול את הס"מ... והשיב לי שכוונתו לשם שמים וכן היה בעו"ה אח"ז בק"ק זאסלב היה עלילה על כמה נפשות ושנים מהם המירו דתם ואר כך הרגו אותם...30

בחלק זה של הפסקה אנו נתקלים שוב במושג "ייחוד", כאשר המשיח מדריך את הבעש"ט בדרך שאותה עליו להנחיל להמוני העם, והיא לייחד את ה'. בתחילת האיגרת, ייחודיו של הבעש"ט כאן בעולם התחתון הסבו עונג ושמחה בעולמות העליונים, ונראה שכאשר המשיח פונה אליו ועונה לו כי הגאולה תגיע כאשר מעיינותיו יפרצו החוצה – כוונתו לאותה עבודת ייחודים שהיה עושה הבעש"ט.

לכאורה ניתן היה לחשוב שייחודים אלה הם שימוש בשמות, סגולות ועוד פרקטיקות קבליות, ונראה שכך חשב אף הבעש"ט בתחילה. מה ההבדל בין אותם ייחודים קבליים לייחוד שאותו מבקש המשיח מהבעש"ט להפיץ בקרב הציבור הרחב?

ראשית, נראה כי על פי התפיסה החדשה הזאת, האנושות כולה צריכה לקחת חלק בתיקון המציאות ועל כן עליה לעסוק באותם ייחודים, ולא רק יחידי סגולה. בנוסף נראה שלשון הייחוד כאן היא לשון של חיבור. מטרתה של האנושות היא לחבר את העולם התחתון עם העולם העליון, ולהפסיק לראות אותם כעולמות נפרדים. חיבור זה נעשה על ידי חשיפת הקשר שבין שני העולמות והעלאת העולם התחתון אל העולם העליון, ובכך להוביל לנוכחותו של המשיח בתוך העולם. שורש הגילוי המשיחי נעוץ באותה תפיסה שהמציאות כולה היא גילוי אלוקי, בעוד כל ההגדרות, הדרגות והמגבלות אינן אלא אחיזת עיניים.

³⁰ אגרת הבעש"ט, בן פורת יוסף, [קרעץ תקמ"א] עמ' קכ"ה.

לכאורה ניתן היה לחשוב שכל חידושה של דרך גאולה זאת היה בהפיכתה של הדרך הקבלית מדרך המיועדת ליחידי סגולה לדרך המיועדת להמונים, אך נראה שאין זה רק שינוי כמותי אלא שינוי איכותי ותוכני. עבודת הייחודים הקבלית משמרת את הפער בין העולם העליון לעולם התחתון, ועל כן המשיח דחה אותה. לעומת זאת הבעש"ט מבין שהדרך החדשה היא דרך שבה האדם מוצא בתוכו ובתוך התנהלותו היומיומית בעולם מימד רוחני, המאפשר לו להיות חלק מהעולם העליון בעודו בעולם הארצי, ובכך לאחד את העולמות.³¹

בסיום אגרת זאת, אנו שבים ורואים את מסירותו של הבעש"ט אל המוני העם, המתבטאת בתפילתו ובדיבורו עם הס"מ כדי לנסות ולבטל את הגזרות. כפי שראינו בתחילת האגרת, מעלתו הרוחנית הגבוהה של הבעש"ט, הבאה לשיאה בחויה רוחנית יחודית מעיין כמותה, אינה גורמת לו להשאר ספון במגדל השן ולזנוח את שאר החברה.

על פי העולה מאגרת זו, נראה כי תפקידו של הצדיק החסידי שונה מזה של הצדיק הקבלי. הצדיק החסידי צריך לשמש דמות של מחנך המלמד את המון העם את דרך העבודה והתיקון על מנת להביא את הגאולה. גאולה זאת אינה תלויה במעשיו המיוחדים של הצדיק, אלא דווקא בתיקונו האישי של כל אדם ואדם.³² אין תפקידו של הצדיק לפעול לבדו על ידי פרקטיקות מאגיות, ואין תפקיד החברה לשמש לו מצע נוח לפעולתו הקבלית, אלא הוא זה שאמור

³¹ להרחבה נוספת במשמעותה של דרך הגאולה החדשה אליה נחשף הבעש"ט בעקבות מפגשו עם המשיח ראה לדברג, סוד הדעת, הוצאת ראובן מס תשס"ז, עמ' 128-143.

³² בעניין זה מעניין לראות את הגמ' בסנהדרין צ"ח ע"א המתארת את מפגשו של ריב"ל עם המשיח שם נאמרת אמירה דומה: "היום אם בקולו תשמעו" כאשר הכוונה היא שביאת המשיח תלויה בתיקון של העם מלמטה.

לקחת אחריות על התקדמותה הרוחנית של כל האנושות, לפעול למען החברה ולשמש לה מגדלור רוחני-חינוכי המראה את הדרך בה יש לצעוד.

קווי אופי לדמותו של הצדיק החסידי על פי הסיפור החסידי

עד כה עמדנו על כמה נקודות מרכזיות בדמותו של הצדיק, כפי שהשתקפו מאגרת הבעש"ט ומההשוואה לדמויותיהם של שבתי צבי ויעקב פרנק. כעת נפנה אל סיפורי החסידים וננסה לבחון דרכם את אופיו של הצדיק ותפקידו, על פי סיפורים המתארים מציאות חיים חיה ותוססת, שבה דמותו של הצדיק יוצאת מן ההגדרות והספרים, והופכת לדמות החיה בזמן מסוים, במקום מסוים ובקרב אנשים מסוימים.

הצדיקים החסידים לא רצו לקבל על עצמם את תפקיד ההנהגה, ובדרך כלל הם הוסמכו בעל כורחם בידי הציבור שהלך בעקבותיהם. אך חשוב להדגיש שדבר זה לא גרם להם להתכחש לתפקידם ולאחריות שמגיעה בעקבותיו. נקודות אלו חשובות כאשר אנו באים לברר את מעמדה ועניינה של דמות הצדיק. האדמו"רים עסקו בבידור מתמיד של הלגיטימיות של מעמדם, ופחדו מאוד מהאפשרות שאנשים ילכו אחריהם בעיניים עצומות.³³

בניגוד לדמות הממוסדת של הרב, האדמו"ר ראה את עצמו כאדם פשוט שאינו שואף להנהיג אחרים אלא לחיות חיים פשוטים טבעיים וכלים, תכונות שאינן משתלבות עם דמות המחנך הקלאסי שצריך להיות מודל לחיקוי. לדוגמה ניתן לראות את ר' נפתלי מרופשיץ, שנהג לזלזל בתפקידי ההנהגה והרבנות שהיו מוטלים עליו. הוא היה נוהג להתוודות בפני שומעיו שאין להם

³³ נראה שתנועה זאת של הססנות ותחושת חוסר בטחון בדבר ההתאמה לתפקיד ההנהגה, ניתן למצוא כבר אצל הנביאים כגון אצל משה במעמד הסנה וכן אצל ירמיהו בנבואת הקדשתו וכן נביאים נוספים. בקרב החסידים ניתן לראות התייחסות לחשש זה אצל רבי מנחם מנדל מויטבסק ור' פנחס מקוריץ, אמרי פנחס, א, סימן פא, עמ' רסט.

סיבה לנסוע אליו, שתפילתו עצמה היא זו שצריכה עזרה ושלא יצפו שהוא, יוכל לעזור להם.³⁴ כמו כן, בדרשתו הראשונה לגלג על עצמו שהוא בור ושאפילו אינו זוכר מהי פרשת השבוע. הזלזול בתפקידו והצגתו כעם הארץ השתלבו בחשש של ר' נפתלי מעצם קיומה של דמות הצדיק, שעלול ליצור בו תלות, עד כדי טשטוש כוחותיו וייחודו של האדם הפשוט. עם זאת, יש לציין שעל אף חוסר הנחת מתפקיד ההנהגה שהוטל עליו, ר' נפתלי לא התכחש לתפקידו וראה את עצמו כמי שצריך לדאוג לחסידיו ולצרותיהם :

פעם אחת אחרי תפילת מוסף של יום הכיפורים אמר הרבי מרופשיץ:
'הלוואי ואתגלגל בפרה, ויבוא יהודי בבוקר ויחלבני להשיב את נפשו,
קודם שיתחיל בעבודת השם.' "

אם כן, אנו יכולים לראות ולחוש בעזרת הסיפורים שהצדיקים ראו את עצמם כמי שבעל כורחם מוטל עליהם התפקיד להנהיג ולהוביל את הציבור, אך לא לתפקד במקומו, אלא להיות מורי דרך שיובילו את הציבור לתקן ולהתקדם בעצמו.

עובדת הפיכתם של הצדיקים החסידיים למנהיגים בעל כורחם אפשרה להם לשמור על האוטנטיות שלהם, ולא להסתיר את פגמיהם וחולשותיהם. ניתן לומר שדווקא דמותם האוטנטית והבלתי מתחנפת של הצדיקים היא זאת שמשכה אליהם אנשים וגרמה להם להיות יותר מושפעים מהם. החסידים לא חיפשו מי שילמדם ספרים, אלא משהו שבעצם חייו ישמש כמורה שלהם, כמודל לחיקוי וכמעורר השראה לשינוי משמעותי בחייהם. נקודה זו ניתן להמחיש על ידי שני סיפורים על רבי שמחה בונים מפשיסחא :

סיפר רבי בונים: " פעם אחת בדרך סמוך לווארשה חשתי שעלי לספר מעשיה. אבל המעשיה היתה שיחת חולין, וידעתי שעתידה היא לעורר צחוק בקרב הקהל הרב שנתאסף. יצר הרע השיאני בתוקף לבלי לספר:

³⁴ אור הגנוז, עמ' 476

הרי אפסיד את כל האנשים, כי לכשאספר את המעשיה, לא יחשבוני עוד לרבי. אבל אמרתי בלבי: 'בהדי כבשי דרחמנא למה לך?', ונזכרתי בדברי ר' פנחס מקורייץ: 'כל התענוגים הם מגן עדן, אפילו מלי בדיחה'. ולכן ויתרתי בלבי להיות רבי וסיפרתי את המעשיה. הנאספים פרצו בצחוק גדול, וכל אלה שעדיין היו רחוקים ממני, נסתפחו אלי.³⁵

שאלו לרבי בונים: "מה היא הכוונה כשאומרים על אדם שהוא מקריב קרבן לעבודה זרה? היאך אפשר שאדם יקריב קרבן לעבודה זרה?" השיב: "אמשול לכם משל: כשאדם המוחזק תלמיד חכם וצדיק יושב אל השולחן עם אנשים אחרים, והוא תאב לאכול עוד, והוא מונע עצמו מלאכול מפני האחרים, הריהו מקריב קרבן לעבודה זרה."³⁶

בסיפור זה אנו רואים שדמות הצדיק מתייחדת בספונטניות ואותנטיות ושרדוקא בשל כך היא מצליחה להיות גם דמות חינוכית ומודל לחיקוי. הרבי נלחם ברצון לתת לו מעמד מיוחד, וכנגד זאת מדגיש את היותו אנושי ויחודי ולא סתם דמות של צדיק, דבר אשר לכאורה נעשה גם על מנת להתרחק מכך שאנשים יימשכו אחריו, אך "הפוך על הפוך" – דווקא דברים אלה מקרבים אליו אנשים, ומאפשרים לקרבה כנה ואותנטית יותר להתרחש בין הרב לתלמידיו, ובכך לעקוף את הבעיות שעלולות להיווצר כתוצאה ממוסד ההנהגה של הצדיק.

מעבר לקרבה הכנה חסרת המחיצות המתאפשרת בין צדיק לחסידיו, כאשר הצדיק החסידי חי את חייו באותנטיות, בחופשיות ומתוך חוסר כפיפות לנורמות חברתיות מוסריות ודתיות, הוא מציג עמדה חינוכית לקהל חסידיו. בעשייתו מעשים מופלאים החורגים מהנורמות הרגילות, אין הצדיק מצפה

³⁵ אור הגנוז, עמ' 524

³⁶ שם, עמ' 532

שחסידי ינהגו כמוהו ויהפכו את הנהגותיו לדרך חיים קבועה של "כזה ראה וקדש". הוא משאיר את מעשיו כמעשים תמוהים שאינם שייכים לכל אחד, ושרק הוא עושה אותם בגלל מי שהוא ובגלל הקשר המיוחד שלו עם הקב"ה. אין זה אומר שרק לו מותר לעשות מעשים כאלה, כיחיד סגולה בעל מעלות ייחודיות, אלא שהוא אינו רוצה שהחסידים יעשו מעשים אלה ממקום קיומי-רוחני שהם אינם נמצאים בו, רק כי הוא עושה זאת. המעשה הלא נורמטיבי איננו אידיאל, הוא דבר אינדיווידואלי שתלוי באדם המחליט לעשות אותו במידה ואכן הוא מקדם אותו. כאשר הצדיק אינו חושב על מעמדו ואינו מושפע מגורמים חיצוניים, הוא מראה לחסידיו עד כמה חשובה האותנטיות וההקשבה הפנימית למקומנו הרוחני, ושדווקא כך זוכים לקרבה לקב"ה ולהתקדמות רוחנית, ולא על ידי עשיית המעשים המקובלים בחברה. כך נראה גם בסיפור הבא:

הרבי מלובלין היה מריח מזמן לזמן באמצע תפילתו קמץ של טבק. אחד מן הכרוכים אחריו הבחין בזה ואמר לו: "הרי לא נאות להפסיק". "מלך גדול" השיב, "עבר פעם אחת בעיר בירתו ושמע זמר אחד זקן מזמרי הרחוב, בגדיו קרועים ובלויים, מזמר שיר ופורט על הנבל. הנגינה מצאה חן בעיניו, הכניס את האיש לארמונו והקשיב יום יום לזמרתו. וכיוון שהמנגן לא רצה להיפרד מן הנבל הישן שלו, נאלץ פעם בפעם באמצע נגינתו לערוך את המיתרים. מעשה ונוזף אחד מאנשי החצר בזקן: "הרי יכול אתה באמת לדאוג לכך קודם לכן שכלי הנגינה יהא ערוך כהלכה!" "אדוננו", אמר זמר הרחוב, "יש לו בתוך המקלות והתזמורות אנשים מעולים ממני. אבל כשהם אינם מספקים את רוחו והוא בחר בנבל שלי, הרי ברור הוא רצונו לסבול את דרכי".³⁷

עקרון חשוב נוסף שניתן לזהות בדמותו החינוכית של הצדיק הוא דרך ותפקיד ההוראה של הצדיק לחסידיו: להדריך ולקדם את

³⁷ אור הגנוז, עמ' 312.

החסידים באופן שלא יהיו תלויים בו מחד, ומאידך בדרך כזאת שתגרום להם לצאת מעצמם, להתחדש, להשתנות ולפרוץ את הקבעונות של מחשבתם, הרגליהם והנורמות החברתיות שעל פיהן הם חיים.

על מנת להמחיש זאת נביא כמה סיפורים:

"הבעש"ט ז"ל ציווה פעם לתלמידו, רבי זאב קיציס, שילמד הכוונות של סידור התקיעות, כי הוא יהיה מסדר התקיעות אצלו בראש השנה. למד רבי זאב את הכוונות וכתב אותן על גיליון מיוחד ושמו בכיס בגדו בכדי שיוכל להסתכל בו בשעת סידור התקיעות. לא נראה הדבר בעייני הבעש"ט, והגיליון נשמט ונאבד.

בבוא רבי זאב לסדר התקיעות, התחיל לחפש את הנייר עם הכוונות, כשלא מצאו לא ידע מה לכוון. הצר הדבר מאד לרבי זאב והתמרמר בליבו, ובכה בכי תמרורים בלב נשבר ונדכה, והוכרח לסדר התקיעות בלי שום כוונה.

אחר התפילה אמר לו הבעש"ט: "בהיכל המלך נמצאים הרבה חדרים והיכלות, ומפתחות שונים ומיוחדים לכל דלת, אך יש כלי אחד שעל ידו אפשר לפתוח כל המנעולים כולם, והוא הגרזן. הכוונות הן מפתחות לשערים שלמעלה, ולכל שער כוונה אחרת, אבל לב נשבר יכול לפתוח כל השערים וההיכלות כולם."³⁸

שאל תלמיד אחד את הבעש"ט: "מה זה, שהאדם הדבק בבורא ויודע בנפשו שהוא קרוב אליו, מרגיש לפעמים הפסק וריחוק?" השיב הבעש"ט: "כשאב רוצה ללמד את בנו הקטן שילך ברגליו, הריהו מעמידו תחילה לפניו ומרחיב את ידיו סמוך לו, כדי שלא יפול, וכך הולך הילד בין זרועות אביו ומתקרב אליו. ואך נתקרב אליו מיד מתרחק אביו מעט מעט לאחוריו ומרחיב שוב את ידיו, וכך הוא עושה פעם בפעם עד שהילד לומד ללכת."³⁹

³⁸ אור הגנוז עמ' 74

³⁹ שם, עמ' 75.

נראה שעניינה של החסידות היה בהצבת דרך שאינה מציבה דרך, שקוראת לכל אחד לעצב את דרכו שלו. הצדיק אינו יכול להגיד מה נכון וראוי לכל חסיד לעשות כדי להתקדם, על אף אהבתו הרבה לחסידיו; הדבר היחיד שביכולתו להגיד לחסידיו הוא שלא יפחדו לזרום ולנסות להתוות לעצמם את הדרך. כמו כן הוא משמש מודל לחיקוי לאדם שאכן הצליח לעשות זאת, להתקדם ולהשתנות; אך הוא אינו רוצה ואינו יכול לגרום להם להגיע לאותו מקום, כי דבר זה מוטל על כל אחד בפני עצמו, וכל אחד הוא היחיד שיכול לדעת מה יקדם אותו ומה לא. החסידות מדגישה שאין שום יתרון לרב על פני החסיד בכל ענייני עבודת ה', ואין עצה, מעשה, או ברכה שהרבי יוכל לעשות כדי שהחסיד יצליח להתקדם. עם זאת, אין זה מבטל את ההיררכיה; הרב אכן שונה מהחסיד, הוא כבר התקדם וכבר הגיע למדרגות גבוהות, ולכן הוא יכול לשמש לו מודל לחיקוי למישהו שהצליח לעבור תהליך זה. הצדיק כמעט נוטש את החסיד וזאת דווקא כדי להשאיר אותו לבד ולגרום לו להרגיש תסכול מהריחוק מהצדיק, וזאת כדי שיהיה עצמאי וילמד להתפתח מבלי תלות. לכאורה דרך זו מובילה לבדידות וניכור, דבר אשר נראה זר לאופיה של הקהילה החסידית, אך ניתן לומר שאין הדברים סותרים. אכן לכל אחד יש דרך אישית שעל פיה ראוי לו להתנהל, אך מכיוון שכולם מחפשים, וכולם שואפים לעבוד את ה', הרי שכולם מקבלים זה את זה. כולם מנסים לעזור זה לזה מבלי לנסות לשנות ולהשפיע זה על זה, יש כבוד והערכה לכל אחד במקומו הראוי לו. כמו כן תנועה כזאת מאפשרת את היציאה מעצמי, את החיבור אל האחר והלמידה ממנו, את הבחינה המתמדת של חיי ונתינת האפשרות לעצמי להשתנות וליצור רענון והתחדשות בעבודתי הרוחנית. הקהילה החסידית היא קהילה של אינדיבידואלים, שמה שמאחד אותם הוא היותם מחפשי ומבקשי ה'.

פעם אחת ישבו חסידים בשבט-אחים, ובא אליהם הרב הצדיק מרן [רבי ישראל] מרוז'ין ומקטרתו בידו. ושאלו אותו החסידים, "רבנו הלא תגיד לנו איזה דרך לעבודת ה'". ענה הרב בלשון תימא: "איך ווייס?" [אני יודע?]. ובתוך כך סיפר להם מעשה שהיה: "שני אוהבים ורעים אוהבים שנתחייבו ראשם למלכות. והנה, אף שהמלך רצה לעשות להם טוב גדולה, אכן 'מלך במשפט יעמיד ארץ' ולא היה יכול לישא פנים נגד בני המדינה.

ויצא הפסק, שימשכו חבל ארוך על הנהר, ואם יצליחו לעבור עליו ישארו בחיים. והיה אחד מהם הראשון ועבר בשלום את הנהר על החבל. וחברו השני עמד מרחוק וצעק אליו: "רעי אוהבי, הגד נא לי איך עברת את החבל במקום סכנה כזה, ואדע גם אנכי איך לעבור". השיב לו 'איך ווייס גאר ניט [איני יודע דבר], רק זאת: כשהלכתי על החבל, אם הייתי נוטה לצד אחד נטיתי אני לצד אחר".⁴⁰

רבי דוב מראדושיץ ביקש מאת רבו, החוזה מלובלין: "למדני רבנו דרך כללית בעבודת הבורא". השיב הצדיק: "אין זו המידה לומר לבריות באיזו דרך ילכו. כי הנה יש דרך לעבוד את השם על ידי לימוד התורה והנה יש דרך לעבוד על ידי תפילה, והנה יש דרך לעבוד על ידי תענית והנה יש דרך לעבוד על ידי אכילה ושתייה. כל אדם צריך ליתן את דעתו לאיזו דרך ליבו מושכו ואז עליו לבחור בה בכל כוחו".⁴¹

אמר רבי [שמחה] בונים [מפשיסחא]: " כשביתי מלא אנשים בשבת קודש, קשה לי לומר תורה. כי כל אחד זקוק לתורה בפני עצמו, כל אחד צריך למצוא תיקון בתורתו, ומה שאני מחלק לכולם מופקע מכל אחד מהם".⁴²

⁴⁰ רבי ראובן ב"ר צבי דוד מאוסטילע, כנסת ישראל, ווארשה תרס"ו, עמ' 16

⁴¹ אור הגנוז, עמ' 307

⁴² שם, עמ' 525. מעניין לציין שאין כמעט אדמו"רים שפרסמו או הסכימו לפרסם את תורותיהם בספרים בחייהם ודברים אלה נעשו לרוב לאחר מותם (למעט חב"ד

אם כן, דמות הצדיק העולה מסיפורי חסידים היא דמות של מנהיג רוחני, שהנהגתו מתאפיינת בשאיפה שהחסידים הפשוטים יגיעו למצב שבו הם לא יצטרכו להנהגתו ויוכלו להיות עצמאיים. הצדיק החסידי מתאפיין באופי ספונטני, כן ואותנטי, שמחד מאפשר לו לשמור על עצמיותו, ומאידך הוא משמש בכך מודל לחיקוי לשאר החסידים, בהראותו כי גם הוא אדם וגם לו יש חולשות, ועל כן אין הוא מיוחד יותר משאר החסידים אלא בכך שהוא מצא את דרכו הרוחנית שבה עליו להתקדם. על ידי מודל חינוכי זה מתאפשרים יחסי צדיק ועדה אשר מחד משאירים את מרכז הכובד אצל האדם האינדיווידואלי, ומאידך מאפשרים לו לצאת מעצמו ולהתקדם בעבודתו הרוחנית על ידי הצדיק, שכל פעם מחדש גורם לחסידיו לצאת מקבעונותיהם בעבודתם הרוחנית ובחייהם.

וברסלב) ונראה שגם תופעה זאת מצטרפת למגמה של הצדיק להסתלק מדמות ההנהגה שנוהים אחריה בעיינים עצומות בחיפוש אחר דרך חיים, דבר שהופך את הצדיק לדמות ממסדית ולמישהו שלכאורה אומר מהי הדרך הנכונה להיות על פיה.